

Раціоналістичні течії XV в. (так зване «жидівство»). Цей рух став голосним у Новгороді, відгомони його потім викрилися в Москві, але як вихідний пункт категорично вказується Київ. Класичний текст «Просвѣтителя» Йосипа Саніна, ігумена волоколамського монастиря (тому званого, звичайно, Йосипом Волоцьким) оповідає це так:

Був у цих часах жидовин на ім'я Схарія — це був сосуд диявола, навчений на всякі злочинні винаходи: чародійство і чорнокнижність, астрономію і астрологію. Жив у місті Києві, був відомий тодішньому князеві Михайлові, християнинові і по-християнському настроєному — синові Олександровому, правнукові Ольгердовому. Цей князь Михайло року 6979 (1471) прибув до Великого Новгороду і з ним прийшов до Великого Новгороду жидовин Схарія. Він насамперед збаламутив і привів до жидівства попа Дениса, а Денис привів до нього протопопа Олексія, і сей теж відступив від православної християнської віри. Потім прийшли з Литви інші євреї, на ім'я Йосип Шмойло Скарявей Мосей Хануш¹. Олексій же і Денис такої охоти набрали до єврейської віри, що завжди з ними їли і пили і вчилися іудейству. Хотіли й обрізатись на іудейську віру, але ті їм не дозволили: «Коли довідаються християни і захочуть те побачити, — будуть мати на вас доказ: але ви тримайтесь іудейства потайки, а на яв будьте християни»².

Отже, «Схарія» (як його зве Йосип), — від котрого пішов цей рух на півночі, був євреї, що проживав у Києві³ і був близькою людиною до Михайла Олельковича, київського княжича, що був сином київського князя Олелька Ольгердовича, братом його наступника на київським столі, Семена Олельковича, і сам вважався кандидатом на сей стіл після свого брата (тільки не був допущений до цього спадку великим князем).

Восени 1470 р. (у вересневім році 1471) цього князя Михайла новгородська громада покликала до себе на княжий стіл (чи випросила у великого князя литовського Казимира Ягайловича, котрому під протекторат піддався тоді Новгород, попавши в різні непорозуміння із своїм звичайним зверхником, великим князем московським). Михайло приїхав і привіз з собою своїх дворян, а в їх числі, очевидно, був сей «Схарія». В якій ролі — двірського лікаря чи скарбника, чи фінансового дорадника і банкіра, як то бувало з такими придворними євреями, — джерела цього не кажуть і взагалі не дають більш ніяких певних відомостей про нього. З того, що в пізнішій

¹ Як треба розділити ці ймення, на скільки осіб, — це лишається невідомим.

² Просвѣтитель или обличение ереси жидовствующих... Казань, 1892, с. 31.

³ Його пробувано зв'язати як одну особу із Схарією-Скарією-Захарією, таманським володарем («князем»), на прізвисько «Гуіл Гурсіс», що, стягнувши на себе чимсь ворожнечу турків, у 1480-х рр. вів переговори з вел. князем московським про свій переїзд до Москви. Переписку про це, з московських державних архівів 1484—1491 рр., надруковано в т. 41 «Сборника импер. историч. общества». (див. «Показчик імен» під словом «Захарій»). Крім подібності імені, ніщо за це зближення не промовляє.

історії ересі він не згадується, можна здогадуватися, що, мабуть, він довго в Новгороді не був і виїхав разом із своїм патроном (що полетів до Києва в травні 1471 р., доставши вість про смерть брата Семена,— щоб зайняти київський стіл). Натомість, коли стало відомо, що нова наука знаходить у Новгороді пригожий ґрунт, туди потягли й інші її адепти «з Литви». Се може значити не конче Литву етнографічну, а той самий Київ, що належав до великого князівства литовського: владика новгородський Геннадій, згадуючи приїзд Схарії, називає його приходнем «з Литви»: «литовські окаянні діла проросли в Руській землі, у Великім Новгороді, коли був там князь Михайло Олелькович і з ним жидовин-еретик, і від того жидовина поширилася ересь у Новгородській землі»¹. І в тім же листі 1490 р. Геннадій сповіщає митрополита про новоприїзжого вихреста з Києва: той оповідав, що коли став збиратися з Києва до Москви, «почали його євреї бештати: куди вибираєшся, ти, собако?— великий князь з Москви всі церкви повикидав».

Все це доволі ясно вказує на Київ як огнище отого загадкового руху, що історично проявив себе кінець кінцем на новгородським та московським ґрунті. Розуміється, міг Київ бути тільки одним з огнищ цього руху. Але поки що ніяке інше «литовське» місто не названо так виразно його огнищем. У кожнім разі ми мусимо прийняти те, що Київ у його історії безсумнівно відігравав свою роль,— хоч досі на київським ґрунті не можна було вказувати чогось безпосереднього, місцевого, що носило б на собі виразний слід цієї ідеології².

Про цю ідеологію донедавна було відомо незвичайно мало: загальні характеристики, або краще сказати — лайки, що виходили від її противників, та соборні засуди на еретиків і нічого з боку самих представників цієї засудженої науки. Їм закидають, що вони віддавалися «зірkozаконію» (слов'янський переклад слова «астрономія»), «баснотвореніям», «астрології, чародійству і чорнокнижності». З другого боку, їх обвинувачують у раціоналістичних поглядах: що вони не признавали божества Ісуса Христа, зневажливо відзивались про Пречисту,

¹ Русская историческая библиотека. СПб., 1908, т. 6, ствп. 773.

² Інтересні гадки у цім напрямі знайшлися в листах О. Шахматова до Степенка, опублікованих в «Україні» 1924 р. Він пише з приводу схеми історії української літератури XIV—XV вв., намальованої Степенком: «Разумьется, связь между Киевом и Вильной была тьсная, но историку литературы ясно а ргіогі, что связь эта создавалась только обьмьномь культурныхь цьнностей между тьмь какь мьстныя условия были совершенно отличныя. Повидимому Юго-западная Русь (Львовь, Киевь) задавала тонь Северо-Западной; с Юго-Запада пошли и югослав. влянія, оттуда шли и ть или иные приемы письма... Ограничусь указаніем на ваше молчаніе по поводу жидовствующихь; между тьмь вь Новгородь они попали, повидимому, изь Киева, изь юго-западной Россіи».

не вірили в Христове воскресіння, ні у вознесіння, не шанували святих, ні хреста, ні ікон; переказувалися різні поголоски про їх знуцання над цими християнськими святощами. Спеціально щодо іудейства цих єретиків, то крім виїмкової ролі, що серед них відіграли деякі євреї, їх противники і судії, як виявляється при ближчій перегляді, нічого конкретного не могли їм довести, поза такими загальними докорами, що вони суботу шанують більш, ніж неділю, в уживанні Святого Письма користуються деякими іудаїстичними редакціями тексту (наприклад, Псалтиря) і подібне. Тому більш об'єктивні дослідники приходили до переконання, що це була просто раціоналістична секта — вияв реакції проти крайностей московської обрядовості, некультурності тутешнього духовенства і т. д., а іудейство було простим наклепом на неї. Інші ж, більш консервативні, старались обстояти церковно-офіційну характеристику московської ієрархії: довести, що дещо іудейське у цій ересі таки було¹.

Новішими часами удалося кинути дещо світла на характер цієї течії, а саме — дослідями над тим літературним матеріалом, котрим орудували ці люди, — або, як його для короткості, вповні умовно називають, — «літературою жидовствующих». Противники секти і полемісти XV—XVI вв. дали декілька конкретних вказівок, яку то літературу мали ці єретики. Вони називають «Логіку», «Шестокрил», біблійні книги в редакції Акіли, Сіммаха і Феодотіана, Псалтир у якійсь «єврейській»

¹ Писано про «жидовствующих» було дуже багато, особливо у зв'язку з полемікою московських богословів кінця XV і початку XVI в., що на відношення своїх до цієї «ереси» виявили глибокі розходження свого світогляду — не тільки церковного, але й соціально-політичного. Проба бібліографічного покажчика — при статті київського гебраїста Л. Бедржицького: «Литературная дѣятельность жидовствующих» (ЖМНП, 1912, кн. III). Зі старших праць треба мати на увазі статті М. С. Тихонравова (Соч. т. I, с. 227 і далі), Панова (Ересь жидовствующих — ЖМНП, 1877, № I—III), полеміку Д. Гловайського і О. Павлова з приводу доповіді про «Ересь мнимо-жидовствующих» на VI археол. з'їзді в Одесі (1884), перенесену потім на сторінки часопису «Современныя извѣстія»; В. Боцяновського («Русские вольнодумцы XIV—XV в» — «Новое слово», 1896, XII). Новіша література: О ереси жидовствующих. Новые матеріали. — ЧОИДР, 1902, III і окремо; Соболевский А. И. Литература жидовствующих. — Сборникъ ОРЯС, 1903, т. 74; Ильинский Г. А. Русские богомилы XV вѣка («жидовствующіе») — Богословскій вѣстникъ, 1905, V; Перетцъ В. Н. Новые труды о «жидовствующихъ» — Университетскій извѣстія, К., 1908, X; Сперанскій М. Н. Аристотелевы врата или Тайная Тайных. — ПДП, 1908, кн. 171; його ж, Псалтырь жидовствующихъ... — ЧОИДР, 1907, кн. 2; Невъровъ. Логика іудействующихъ. — Университ. извѣстія, К., 1909, VIII; Бедржицкій Л. Замѣтки къ литературѣ о жидовствующихъ. — Рус. филол. вѣстникъ, Варшава, 1911—1912; Коконцевъ. Къ вопросу о Логикѣ «Авіасафа», — ЖМНП, 1912, V; Крымскій А. Аристотелевы врата. — Новый энциклопед. словарь Брокгауза — Эфрона, без року (1913); Андреевъ И. Д. Жидовствующіе. — Там же (1914).

редакції і, загалом, як ми бачили, закидають їм студіювання писань астрономічних та чародійних. Ідучи за цими вказівками, академік О. І. Соболевський простудіював у 1880-х рр. невеличкий рукописний виклад логіки і метафізики, письма XVI в., що зістався у московській синодальній бібліотеці після котрогось з московських патріархів. Вона носить у заголовку ім'я «Мойсея Єгиптянина», себто Мойсея Маймоніда (Бен-Моймон, Маймонів син), се звісний і дуже поважаний у середніх віках єврейський богослов і філософ (за професією лікар), що жив у XII в. (народ. 1135, помер 1204), він був автором популярного підручника логіки і філософії, широко вживаного у єврейських школах аж до нашого часу. Як виявилось потім, при ближчій досліді, згаданий рукопис у числі інших (звісно їх кілька, але пізнішого письма) містить переробку цього підручника з дивною, цілком самостійною термінологією і явними слідами білорусько-української літературної мови XV—XVI вв.

Ідучи за цією оригінальною термінологією, академік О. Соболевський констатував продовження цього підручника в рукопису Києво-Михайлівської бібліотеки, старшого письма і з цікавим записом: «Книга, зовомая Приточник, Васка, писаря пана Миколая Радивиловича, в льто 6991, индикта I» (себто 1483 року). Далі, та ж сама термінологія виступає в одному збірнику XVI в. Холмського братського музею, що привернув уже раніш увагу нашого покійного історика М. І. Петрова: збірник містить той «Шестокрыл», астрономічний трактат з таблицями, що так інтригував архієпископа Геннадія, звісну середньовічну енциклопедію арабського походження «Таємниця Таємниць» (інакше «Аристотелеві врата») і уривок космографічного змісту. Уривок цей писаний характеристичною українською мовою XV—XVI вв. із сильною домішкою полонізмів і з деякими тими ж термінами, що виступають у «Логіці» Мойсея Єгиптянина і стрічаються також у перекладі «Таємниць», хоч і в невеликій кількості. Нарешті, деякі аналогії помічено також у мові перекладу так званого «Лопаточника» — науки, як ворожити по лопатці, плечу вівці, надписаній ім'ям Петра Єгиптянина (Л. Бедржицький думає, що се може бути все той же Мойсей Маймонід). Таким чином, ці термінологічні прикмети дали змогу об'єднати доволі значну групу писань філософського, астрономічного і астрологічного, ворожбитського змісту; вона дійсно підходить під характеристику, дану ворогами новгородського «жидівства» XV в. і справді могла бути в уживанні цих заїжджих вільнодумців з Києва і Литви. Як спільні прикмети цієї групи можна констатувати: залежність від писань єврейських у змісті і білорусько-український характер мови у викладі, отже походження з українських і білоруських земель XV (а дечого, може, і з перших років XVI в.).

З другого боку, певні вказівки наводять на висновки і здогади щодо ролі чи участі цих вільнодумців у процесі перекладання Біблії. У відзивах Геннадія є деякі інтересні, але дуже неясні і глухі натяки в цім напрямі, почасти згадані вже вище. Його бентежило, що у цих єретиків були деякі біблійні книги, котрих Геннадій не міг знайти в церковнослов'янським перекладі, або відмінні редакції їх, також і різні полемічні і теологічні писання старих богословів (Діонісія Ареопагіта, Афанасія Александрійського, Козьми Пресвитера болгарського і ін.), що не знаходилися в новгородських бібліотеках. Геннадієві був принесений Псалтир, вживання у єретиків, «по чому они себѣ правили по-жидовски», а в іншій місці він закидає їм, що вони уживали «псалмы Давида или пророчества испроверщенны». І знов-таки, досліди над деякими рукописними перекладами біблійних книг приблизно того часу дали змогу розшифрувати ці відзиви Геннадія.

Заховався переклад Псалтиря, що списав «Федор Новокщеной», «познавши святоє крещенъе и православную вѣру». Його ототожнюють з євреєм Федором, що вихрестився у Москві 1461 р. і тут працював над перекладами. Але, властиво, на це нема твердих підстав, так що про час і обставини появи цього Псалтиря нема, властиво, певних даних. Мова перекладу показує тільки, що автор його походив знов-таки з білорусько-української культурної сфери¹. А те, що переклад цей відомий тільки у двох списках, і обидва списки заховалися у Білозерським монастирі, дає підставу думати, що переклад цей уживано в новгородських сторонах². Переклад же зроблено з річного кола єврейських молитов, так званий «Махазор». Текст його справді дуже відмінний від уживаного в християнській практиці, так що всі месіаністичні вирази, звісні в православнім церковнім колі, або не існують тут, або мають зовсім інший вигляд і зміст. Се, очевидно, пояснює вирази Геннадія про вживання Псалтиря «по-єврейськи» та «переверненні пророцтва».

Під таку характеристику підходять також переклади біблійних книг, заховані в однім збірнику віленської бібліотеки, білорусько-українського письма XVI в. Вони не всі обслі-

---

¹ Академік А. Кримський висловлювався, що мова перекладу вказує на Київське Полісся («на північ від Києва»), ніяк не на Білорусь (у виданні М. Сперанського «Псалтырь жидовствующих...», с. 42). Подібно оцінював його мову і старший дослідник архімандрит Варлаам.

² Російські дослідники спорились, чи сей переклад стояв взагалі в яким-небудь зв'язку з тутешнім «жидівством». Доводили цей зв'язок М. Тихонравов, О. Павлов, М. Сперанський, тим часом як О. Соболевський, — вважаючи автором перекладу Федора-вихреста 1461 р., не признавав для того ніяких підстав (с. 400).

дувані докладно, але зроблені пробні досліди показують, що ці книги почасти виправлені згідно із староеврейськими текстами, почасти наново з них перекладені. Вони заховують і у своїй перекладеній формі синагогальний поділ на читання, багато задержали з єврейської термінології і транскрипції імен, яка дуже відбиває від грецько-слов'янської транскрипції православних церковних текстів. У передачі пророкувань ідуть не за церковно-канонічним, а равіністичними формами їх, — «первертають пророцтва», — як каже Геннадій.

Деякі з них виявляють дуже добре знання равінських тлумачень біблійної термінології і фразеології, так що у порівнянні з дуже поспованими і часто в самім заложенні не докладними і неясними переповідженнями церковно-православних текстів могли б назватись науковою рецензією. Про Псалтир Феодора-вихреста цього не можна сказати: він і у своїй білорусько-українській мові не сильний, і в розумінні староеврейського оригіналу також. Але деякі віленські переклади визначаються добрим знанням, зрозумінням оригіналу і пильнуванням його точного змісту. Ніяких єретичних прикмет їхньої виклад не має: се можливо старанний і вірний переклад єврейського тексту, й автори його, мабуть, не мали інших замірів, як тільки дати вірний і певний текст Святого Письма. Можливо, що се були, — як деякі припускають, — єврейські книжники-талмудисти, які, не задаючись якимись критичними завданнями, совісно постаралися виконати доручену їм працю — можливо докладно перекласти біблійні тексти на місцеву білоруську чи українську мову.

І се от цікаво, що знов-таки мова оцих біблійних перекладів, принаймні деяких, веде нас до тієї характеристичної термінології філософських та космографічних творів, що згадувалися вище. Тут теж знаходяться такі виразні, як «россуд», «всѣчьство», «ятство» і т. д., що вказують на причетність цього діла до того ж культурного руху, який виявив себе в заінтересуванні отими різними єврейсько-арабськими писаннями Маймоніда й інших. Єретичних тенденцій чи полеміки проти православної доктрини не помітно також і в цих писаннях, як і в біблійних перекладах.

Може бути, що сю літературу використано на новгородським ґрунті проти офіційного московського православія під впливом специфічних новгородських обставин, і вона серед них тільки набрала протицерковного значення. Московський князь тоді нагинав Новгород під московську руку: місцевого архієпископа скинено, прислано московського монаха, який мав заводити в новгородській церкві московські порядки. Новгородська опозиція мріяла про підтримку Литви і на церковнім полі могла теж ставитись неприхильно і зневажливо